

Міністерство освіти і науки України
Департамент освіти і науки Івано-Франківської міської ради
Ліцей № 13 Івано-Франківської міської ради
Науково-освітній відділ
Національного заповідника «Давній Галич»
Центр медієвістичних студій
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ЕКСКУРСІЙНІ МАРШРУТИ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА В КОНТЕКСТІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ УЧИТЕЛІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

Стасюк Андрій Євгенович
учитель історії та правознавства,
кандидат історичних наук

Івано-Франківськ

2021

Рекомендовано науково-методичною радою Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Протокол №1 від 05.01.2021 р.

Автор (автор-укладач):

Стасюк Андрій Євгенович, учитель історії та правознавства Ліцею № 13 Івано-Франківської міської ради, завідувач науково-освітнього відділу Національного заповідника «Давній Галич», кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Волощук Мирослав Михайлович, професор кафедри Всесвітньої історії, Факультету історії, політології та міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», доктор історичних наук, директор Центру медієвістичних студій.

Гришко Галина Петрівна, заступник директора Ліцею № 13 Івано-Франківської міської ради з навчально-виховної роботи, учитель історії та правознавства, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист.

Екскурсійні маршрути Давнього Галича в контексті позакласної роботи учителів суспільствознавчих дисциплін / Стасюк А. Є. : методичні рекомендації. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2021. – 30 с.

Анотація

Запропоновані матеріали методичного характеру стосуються організації та проведення позакласних роботи у формі навчальної історико-краєзнавчої екскурсії. Автор висвітлює можливість й актуальність проведення подібних заходів на базі основних історичних маршрутів Національного заповідника «Давній Галич». Комплекс історико-культурних пам'яток музейної установи формує якісні умови для засвоєння і вивчення учнями низки історичних тем із шкільної програми 5–11 (12) класів, особливо для учнів 7–8 класів. Укладені зразки дидактичних матеріалів допоможуть педагогам краще організувати навчальну екскурсію до давнього Галича, завдяки чому школярі зможуть у неформальних умовах краще познайомитися з історією рідного краю.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Екскурсія як елемент навчально-виховного процесу.....	5
РОЗДІЛ 2. Основні історичні маршрути Галича.....	8
РОЗДІЛ 3. Дидактичні завдання.....	21
ВИСНОВКИ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	30

Вступ

Актуальність. Якісна історична освіта на сучасному етапі становлення політичної української нації відіграє один із ключових чинників у формуванні національної свідомості та самоідентифікації громадян країни. У контексті сучасних політичних викликів, які прямо загрожують суверенітету, територіальній цілісності та нашій державності, суспільство загалом, і школярі зокрема, потребують визначення чітких цивілізаційних орієнтирів, котрі на основі історичного досвіду окреслюватимуть напрями майбутнього поступу сучасних українців. Яскравим осередком пізнання історії, культури та духовності українського народу в загальноєвропейському контексті є Галич.

Одне з найдавніших міст України, що 2018 р. відсвяткувало 1120-ти літній ювілей, за правом належить до столиць нашої середньовічної держави. Дотепер княжий Галич залишається об'єктом всебічних наукових досліджень з історії, археології, палеографії, архітектури, літератури, культурології, етнографії та релігієзнавства. Від 1994 р. указом Президента України на базі комплексу пам'яток історії, археології та архітектури створено Національний заповідник «Давній Галич» задля збереження, вивчення та популяризації історії княжої столиці. Щорічно заповідник відвідує біля 11 тис. туристів. Більша половина з цього числа – учні та студенти.

Важливу освітню роль у навчально-виховному процесі відведено позакласним видам роботи. Одним з таких є навчальна екскурсія, покликана краще розвивати в учнів знання про рідний край та свою країну, сприяти формуванню навиків щодо організації комфортного дозвілля, а також виховувати пошанування до пам'яток історико-культурної спадщини. Водночас в освітньому просторі нашої області відчувається своєрідний брак спеціалізованих методичних рекомендацій присвячених власне історичним маршрутам княжого Галича. Відтак подібна розробка має, як допомогти педагогам організувати цікаву, пізнавальну екскурсію до середньовічної

столиці нашого краю, так і розширити можливості позакласної роботи із учнівським колективом.

Мета і завдання. Мета розробки полягає в узагальненні власного досвіду в галузі розробки та проведення навчальних екскурсій для школярів на базі комплексу історико-культурних пам'яток Національного заповідника «Давній Галич» в контексті позакласної роботи загальноосвітніх закладів.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань:**

- охарактеризувати екскурсії як метод навчально-виховного процесу учнів;
- розкрити основні історичні маршрути княжого Галича (Крилоське городище, храм Св. Пантелеймона, Галицький замок тощо);
- створити та представити ряд дидактичних завдань для школярів-екскурсантів;
- узагальнити розроблену методику як комплексну навчальну екскурсію, для організації історико-пізнавальних позакласних заходів.

Практичне застосування. Результати методичної розробки спрямовані на допомогу педагогам в організації та проведенні позакласних заходів. Фактичний та дидактичний матеріал може бути використаний під час навчального процесу, при проведенні тематичних тестувань, практичних робіт, підготовці історичних есе, рефератів, учнівських наукових робіт, тощо. Також методичні рекомендації передбачені для активного застосування у гуртковій роботі загальноосвітніх закладів.

РОЗДІЛ 1. Екскурсія як елемент навчально-виховного процесу

Навчальна екскурсія – це форма роботи, спрямована на вивчення учнями при керівній ролі вчителя певних явищ, процесів, предметів через безпосереднє їх сприймання і спостереження в конкретному виробничому, природному середовищі.

Завдання екскурсій у наступному:

- збагачувати теоретичні знання учнів;
- встановлювати зв'язок теорії з практикою;
- розширювати політехнічні знання;
- розвивати творчі здібності учнів, їх спостережливість, естетичні смаки, актуалізувати пізнавальні інтереси;
- формувати науковий світогляд; сприяти професійній орієнтації.

Існують різні підходи до класифікації екскурсій. Зокрема вирізняють програмні (виділені в навчальних програмах) і позапрограмні (визначаються учителями залежно від наявного виробничого та природного середовища) екскурсій.

За змістом розрізняють виробничі, біологічні, географічні, краєзнавчі, мистецькі екскурсій.

При підготовці та проведенні екскурсій треба дотримуватися певних вимог організаційного, дидактичного та виховного характеру. Провідне місце має посідати питання техніки безпеки і здоров'я вихованців. Для педагогів обов'язковим є дотримання «Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» затвердженої Наказом Міністерства освіти і науки від 02.10.2014 р. (режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>).

У системі екскурсійної роботи виділяють чотири етапи:

1) **теоретично-практична підготовка** (до початку екскурсій учні мають оволодіти теоретичними знаннями стосовно об'єктів спостереження);

2) **інструктаж** (ознайомлення з метою і об'єктом екскурсії; підготовка необхідних засобів (планшети, карти, олівці, фотоапарати); правила поведінки на об'єктах екскурсії, дотримання техніки безпеки та ін.);

3) **проведення екскурсії** (повторення плану екскурсії; огляд об'єктів; зосередження довольної уваги, фіксація головного, суттєвого; відбір необхідного матеріалу (записи, замальовки, світлини тощо); паузи для відпочинку, інтелектуальної гри, квестів, загальні підсумки);

4) **заключний етап** (пов'язаний із систематизацією та опрацюванням матеріалів екскурсії) – складання звітів; систематизація зібраного матеріалу; підготовка виставок; виготовлення гербаріїв, колекцій тощо.

Головна мета історико-краєзнавчих екскурсій полягає у набутті учнями емпіричного досвіду в контексті вивчення історії рідного краю зокрема, і країни загалом. Відтак, екскурсійні маршрути давнього Галича якнайкраще сприяють її реалізації. Тематико-експозиційні плани та перелік пам'яток історико-культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич», здебільшого дозволяють тематично охопити типові навчальні програми з історії для учнів 5–11 (12) класів. Враховуючи, що Галич протягом тривалий час був столицею Галицького та Галицько-Волинського князівств (держав Ростиславовичів і Романовичів), єпископальним та митрополичим центром особлива актуальність організації подібних екскурсій зберігається для учнів 7-х класів, котрі тематично вивчають Княжу добу (Середньовіччя) у навчальних курсах історії України (Всесвітньої історії).

РОЗДІЛ 2. Основні історичні маршрути Галича

Маршрут № 1. «КРИЛОСЬКЕ ГОРОДИЩЕ»

Локалізація: с. Крилос, Галицька ТГ, Івано-Франківська обл., Україна.

Об'єкти: Національний заповідник «Давній Галич», пам'ятки історії, археології та архітектури національного значення X–XVIII ст.

Доступ для віртуальної екскурсії: <http://iftourism.com/places/cerkva-uspinnya-presvyatoji-bogorodici>

Тип: пішохідний.

Тривалість: три академічні години.

Рекомендований період: тепла пора року (весна – осінь).

Вікові категорії дітей-екскурсантів: 5–9 класи.

Мета : - навчальна – продовжити формування історичного світогляду учнів, розширити та поглибити знання школярів із давньої та середньовічної історії України й Прикарпаття, закріпити засвоєні раніше знання; – виховна – сприяти вихованню у дітей патріотизму, почуття національної гідності та громадянської відповідальності, любові до історії рідного краю, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, естетичної культури та поведінки; – розвиваюча – формувати навички організації безпечного, цікавого та комфортного дозвілля, реалізуючи модель емпіричного підходу у вивченні та дослідженні історії.

Хід екскурсії

Городище. Археологічні джерела свідчать про перманентну заселеність теренів Галича від доби палеоліту (III млн. – поч. X тис. до н. е.). Серед давніх мешканців, що населяли простір майбутньої середньовічної столиці – носії трипільської (IV – сер. II тис. до н. е.) та черняхівської культур (III–IV ст.).

У добу Середньовіччя городище на Крилоській горі – центр племінного об'єднання так званих карпатських хорватів (VII–X ст.); з кінця X ст. у складі держави Володимира Святославовича (960–1015 рр.), а від

1141 р. столичне місто удільного Галицького князівства на чолі з династією Ростиславовичів (1087–1198/9 рр.); із кінця XII ст. столиця династії Романовичів (1198–1340 рр., з перервами). Від 1303 р., із перервами, й до сьогодні це осідок галицьких митрополитів (православних та унійних).

Городище укріплене з півдня системою оборонних валів XI–XIII ст., княжий дитинець становить площу 4 га.

Галичина Могила. Достовірних письмових відомостей про заснування міста Галича немає. Угорський епічний твір початку XIII ст. – «Діяння угрів» називає Галич одним із міст, що трапилися на шляху переселення мадярських кочівників до Паннонії. Зіставивши таку інформацію з повідомленнями про їх перехід повз Київ із «Повісті временних літ», умовно першу письмову згадку про Галич слід датувати біля 898 р. Однак, 1213 р. під час одного з протистоянь за Галич літописець згадав «Галичину Могилу», обіцяючи далі розповісти, як з'явився цей курган і звідки пішов Галич. На жаль своєї обіцянки автор (автори) тексту не здійснили.

Упродовж XIX–XX ст. загадкову «могилу» намагався локалізувати цілий ряд відомих дослідників: Теодор Земенцький (1845–1916 рр.), Ісидор Шараневич (1829–1901 рр.), Олександр Чоловський (1865–1944 рр.), Йосиф Пеленський (1879–1957 рр.), Ярослав Пастернак (1892–1969 рр.) та ін. Тільки на початку 90-х років XX ст. археологи Володимир Баран та Богдан Томенчук зуміли віднайти та вивчити цей об'єкт.

Згідно досліджень науковців, у кургані діаметром 26 м., виявлено поховання у човні-довбанці (ймовірно норманського типу) багатого воїна, серед загробного спорядження бойові сокири, ніж-скрамасакс, наконечники списа та стріл, круглий щит, тесло. Більшість артефактів датовані X ст., однак людські рештки не локалізовані, що дало можливість археологам ідентифікувати могилу із кенотафом – символічним похованням. Очевидно, «Галичина Могила» була насипана на честь засновника міста, про, що неоднозначно натякав літописець ще на початку XIII ст.

Фундамент Успенського собору XII ст. Галицький кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці побудований бл. 1157 р. Уперше згаданий у літописі 1187 р., як місце поховання галицького князя Ярослава Володимирковича (бл. 1130–1187 рр.), прозваного у «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом. На початку XIII ст. Успенський собор неодноразово згадується руськими літописами та польськими хроніками, як місце інтронізації галицьких правителів, найбільша святиня та остання оборонна твердиня Галича. Після 1254 р. повідомлення про собор, як і про Галич загалом зникають зі сторінок літописів.

У XIV ст. галицька катедра після утворення митрополії набула нового статусу й проіснувала до початку XVI ст., після чого була розібрана та перебудована на меншу за розмірами церкву.

Локалізація фундаменту літописного собору від середини XIX ст. привертала увагу археологів. Власне, віднайдення катедри було ключовим моментом у вирішенні проблеми місцезнаходження княжого дитинця Галича. В 1936–1937 рр. Ярослав Пастернак за підтримки митрополита Андрея Шептицького (1900–1944 рр.) виявив фундамент собору, які за розмірами 32,5 на 37,5 м. поступалися тільки Софії Київській та Десятинній церкві. Окрім, фундаментів археолог віднайшов чоловіче (віком 50–60 р.) і жіноче (віком 20 р.) поховання у кам'яному саркофазі, яке ідентифікував із тлінними останками Ярослава Осмомисла та його невідомої з джерел доньки.

У 70-х роках XX ст. відбулась часткова музеєфікація і ознакування фундаменту храму. Повторні масштабні дослідження Успенського собору здійснювалися на рубежі XX–XXI ст. під керівництвом Юрія Лукомського. Результати нових студій дали можливість визначити початковий етап будівництва, який розпочався ще за князя Володимирка Володаревича (1104–1153 рр.), а також підготували суттєву наукову базу для повної музеєфікації пам'ятки.

Успенська церква XVI–XVIII ст. Сучасний Храм Успіння Пресвятої Богородиці в с. Крилос, побудований у першій третині XVI ст. із будівельних

матеріалів давнішого Успенського собору. Фундатором церкви виступив боярин Марко Шумлянський (1450–1535 рр.), надгробна плита якого зберігається у притворі храму. Упродовж XVI–XVII ст. Успенська церква була осідком галицько-львівських єпископів. Владика Гедеон Балабан (1565–1607 рр.), зокрема, здійснив фортифікацію єпископської двору, а 1606 р. організував тут друкарню.

1676 р. крилоський храм зруйнували османські війська, а 1702 р. його відновив єпископ Йосиф Шумлянський (1667–1708 рр.) – нащадок першого мецената святині. Чергова реконструкція святині відбулась упродовж 1815–1824 рр. У часі Першої світової війни, а саме 1915 р. стіни і дах церкви зазнали суттєвих пошкоджень. Цікаво, що під час обстрілу дивом врятувалась чудотворна ікона Крилоської Матері Божої, що зберігається у вівтарі храму. Реліквію за переказами подарував ще Ярослав Осмомисл для Успенського собору, а документальні свідчення фіксують чудодійність ікони від 1707 р.

Післявоєнна відбудова церкви розпочалася 1928 р. і тривала до початку 60-х років XX ст. Не зважаючи на складні історичні перипетії, Успенський храм залишався діючим. 1961 р. радянська влада ліквідувала крилоську парафію, а приміщення церкви передала Музею історії Галича і до 1989 р. святиня використовувалась, як експозиція. З відродженням УГКЦ храм Успіння Пресвятої Богородиці було повернуто релігійній громаді й відновлено її кафедральний статус.

Митрополичі палати XIX ст. Крилоська резиденція митрополитів Галицьких, архієпископів Львівських та єпископів Кам'янецьких побудована на початку XIX ст. із будівельних залишків розібраного монастиря та церкви Св. пророка Іллі XII–XVIII ст., що знаходився неподалік княжого дитинця. За археологічними дослідженнями під західним крилом палат у XII–XIII ст. функціонувала монументальна дерев'яна будівля, можливо князівський палац. Митрополичі палати часто відвідували митрополити, зокрема Сильвестр Сембратович (1885–1898 рр.) та Андрей Шептицький (1900–

1944 рр.). Тепер у Митрополичих палатах функціонує Музей історії Галича, де експонуються різночасові артефакти, що ілюструють минуле Галицької землі.

Маршрут № 2. ХРАМ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА*

Локалізація: с. Шевченкове, Галицька ТГ, Івано-Франківська обл., Україна.

Об'єкт: Національний заповідник «Давній Галич», пам'ятка архітектури національного значення XII ст.

Доступ для віртуальної екскурсії: <http://iftourism.com/places/hram-svyatogo-panteleymona>

Тип: пішохідний.

Тривалість : дві академічні години.

Рекомендований період: тепла пора року (весна – осінь).

Вікові категорії дітей-екскурсантів: 5–8 класи.

Мета : навчальна – продовжити формування історичного світогляду учнів, розширити та поглибити знання школярів з давньої та середньовічної історії України й Прикарпаття, закріпити засвоєну раніше інформацію; виховна – сприяти вихованню у дітей патріотизму, почуття національної гідності та громадянської відповідальності, любові до історії рідного краю, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, естетичної культури та поведінки; розвиваюча – формувати навички організації безпечного, цікавого та комфортного дозвілля, модель емпіричного підходу у вивченні та дослідженні історії.

Хід екскурсії

Церква Святого Пантелеймона – єдина уціліла сакральна споруда середньовічного Галича. Час її побудови більшість дослідників датують кінцем XII ст. Беззаперечним підтвердженням цієї тези є графіті на стінах

* Святий Пантелеймон (грец. Παντελεήμων – все-співчутливий, бл. 275–305 рр.), уродженець м. Нікомедія, Римська імперія (сучасне м. Ізміт, Туреччина) християнський мученик, лікар за фахом. Безкоштовно лікував хворих. За визнання християнства страчений 305 р. при імператорі Діоклетіані (245–313 рр.). Пам'ять святого шанується 27 липня та 9 серпня Католицькою й Православною Церквами.

храму, які вказують 1194/1197 р. Ймовірним фундатором церкви вважається галицько-володимирський князь Роман Мстиславович (бл. 1152–1205 рр.), що впродовж 1188, 1199–1205 рр. княжив у Галичі. Очевидно, храм Роман Мстиславович спорудив на честь християнського імені свого діда великого київського князя Ізяслава-Пантелеймона Мстиславовича (бл. 1097–1154 рр.).

Поруч із церквою знаходилася резиденція князя (за Б. Томенчуком), де цілком ймовірно могли народитися його сини – Данило (1201–1264 рр.) та Василько (1203–1269 рр.) Романовичі. Існують припущення, що після трагічної смерті князя Романа 19 червня 1205 р. під Завихостом (Польща), тіло князя могли поховати саме в церкві Святого Пантелеймона (за О. Головком).

Особливістю сакральної споруди є поєднання візантійської (східної) і романської (західної) архітектури (за Й. Пеленським). Зокрема, храм закладено за хрестовокупольним планом на основі правильного візантійського квадрата 17х17 м. з трьохапсидним виступом біля 2 м., проте зовнішнє декоративне оформлення виконане в західноєвропейських традиціях, насамперед центральний портал та пілястри на апсидах.

На стінах церкви Святого Пантелеймона виявленні численні графіті XII–XIX ст. виконані церковнослов'янською, латиною, вірменською та польською мовами. Серед таких варто виділити середньовічні актові документи, які згадують галицьких князів Мстислава Мстиславовича (бл. 1180–1228 рр.) і Данила Романовича, а також вочевидь угорського принца та галицького князя – Андрія (1210–1234 рр.).

Окрім документів, стіни храму зберігають низку релігійних написів (прохання за здоров'я, пом'яники за померлих) та зображень, зокрема кілька різновидів хрестів, втім Єрусалимський та Розквітлий хрест. Таку значну кількість різновидів хрестів, насамперед Єрусалимського, зображених на стінах храму можна пояснити тимчасовим перебуванням у цій церкві реліквії династії Романовичів – частинки Животворящего Хреста Господа нашого Ісуса Христа (за М. Волощуком). Ця святиня могла потрапити до Галича

разом з другою дружиною князя Романа Мстиславовича – представницею візантійської імператорської родини Ангелів, на жаль невідомої за іменем (Марії-Єфросинії-Анни за О. Майоровим).

Втрата Галичем столичного статусу в середині XIII ст. і включення Галицької землі до складу Польського королівства після 1349 р. суттєво позначилися на історичній долі храму Святого Пантелеймона. Бл. 1367 р. Пантелеймонівська церква була пересвячена на костел Святого Станіслава*. Такий факт підтверджує польський хроніст Ян Длугош (1415–1480 рр.), розповідаючи під 1375 р., що для потреб утвореного Галицького архієпископства латинського обряду в Галичі було забрано церкву руського (грецького) обряду, цілком ймовірно – храм Святого Пантелеймона, де до 1412 р. могла розташовуватися також резиденція католицьких владик Галича. Актові документи нотують функціонування галицького костелу Святого Станіслава в 1493, 1532 та 1552 рр. У 1596 р. польський король Сигізмунд III Ваза (1566–1632) передав костел міноритам із галицького монастиря Святого Хреста Ордену Братів Менших.

Францисканські ченці облаштували тут кляштор з обороною дзвіницею під титулом Святого Станіслава. Між 1610–1611 рр. завершилася реставраційна перебудова костелу виконана у бароковому стилі, приблизно тоді ж була збудована в'їзна вежа-дзвіниця оснащена бійницями. Приміщення монастиря були одноповерховими не з'єднаними з храмом розташованими з південної сторони. Впродовж XVII–XIX ст. конвент Святого Станіслава щедрими пожертвами обдаровували представники галицької знаті латинського обряду, з часом біля костелу утворився однойменний присілок, а під час Першої світової війни, 1917 р. унаслідок артобстрілу значну частину костелу і приміщення монастиря було знищено. Реставраційні роботи проведені на початку 20-х років XX ст. повернули

* Святий Станіслав Щепановський (1030–1079 рр.) – краківський єпископ у 1072–1079 рр. Згідно легенди, через конфлікт із польським королем Болеславом II Сміливим (1042–1082 рр.) єпископа зарубав правитель під час літургії у краківській катедрі. Католицька Церква шанує Святого 8 травня.

життя в обитель, де до 1945 р. перебували францисканці. Після приходу радянської влади храм використовувався, як склад церковних речей.

Із проголошенням незалежності України святині було повернуто її давній титул Святого Пантелеймона, утворено парафію УГКЦ та розпочато реставраційні роботи. До святкування 1100-річчя першої письмової згадки про Галич 1998 р. храм Святого Пантелеймона постав у вигляді реконструкції XII–XIII ст. за проектом Івана Могитича.

Маршрут № 3. ХРАМ РІЗДВА ХРИСТОВОГО*

Локалізація: м. Галич, Галицька ТГ, Івано-Франківська обл., Україна.

Об'єкт: Національний заповідник «Давній Галич», пам'ятка архітектури національного значення XIV–XIX ст.

Доступ для віртуальної екскурсії: <http://iftourism.com/places/cerkva-rizdva-hristovogo-ugkc>

Тип: пішохідний.

Тривалість: одна академічна година.

Рекомендований період: тепла пора року (весна – осінь).

Вікові категорії дітей-екскурсантів: 5–10 класи.

Мета : навчальна – продовжити формування історичного світогляду учнів, розширити та поглибити знання школярів з давньої та середньовічної історії України й Прикарпаття, закріпити засвоєні раніше знання; виховна – сприяти вихованню у дітей патріотизму, почуття національної гідності та громадянської відповідальності, любові до історії рідного краю, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, естетичної культури та поведінки; розвиваюча - формувати навички організації безпечного, цікавого та комфортного дозвілля, моделі емпіричного підходу у вивченні та дослідженні історії.

Хід екскурсії

*Різдво Христове – одне з дванадцяти найбільших християнських свят відзначається 25 грудня за Григоріанським та Новоюліанським календарями та 7 січня (25 грудня) за Юліанським календарем.

Пізньосередньовічна мурована церква Різдва Христового розташована у центральній частині міста неподалік колишньої ринкової площі. Час її побудови більшість дослідників датують кінцем XIV – початком XV ст. (за Й. Пеленським).

У джерелах святиня вперше згадана поборовим реєстром 1515 р., а вже 1550 р. місцевий цех шевців мав тут власні вівтарі. У люстраціях Галицького староства храм відомий від 1565 р. 1593 р. польський король Сигізмунд III Ваза (1587–1634 рр.) передав церкву Різдва Христового під опіку гончарського цеху м. Галича. Очевидно прихожанином галицької міської церкви міг бути один з отців засновників Манявського Скиту – преподобний Феодосій Манявський (?–1629 рр.), який родом був із Галича. На початку XVIII ст. храм одноразово згадується з титулом катедри, а також як братська церква галицьких міщан.

У 1825 р. храм Різдва Христового за сприяння галицького митрополита Михайла Левицького (1816–1858 рр.) реставровано у бароковому стилі. Під час будівельних робіт була віднайдена кам'яна брила на якій зображені церковнослов'янські літери **ѠГ** **ѠВ**, дві останні літери реставратори прийняли за рік побудови храму 1002 вмістивши таку помилкову дату на подячній плиті, що до сьогодні зберігається у стіні при вході до центральної нави.

На межі XIX–XX ст. церква Різдва Христового виступала предметом наукових дискусій щодо місця локалізації княжого граду, зокрема відомий історик о. Антін Петрушевич (1821–1913 рр.) вважав храм – Успенським собором Галича XII ст. Однак відкриття Ярославом Пастернаком (1892–1969 рр.) у 1936–1937 рр. на Крилоській горі літописних фундаментів галицької катедри остаточно розвіяли будь-які сумніви у цій справі.

Сучасного вигляду церква Різдва Христового набула після реставрації 1904–1906 рр. Роботи здійснювалися з ініціативи місцевого пароха Миколи Винницького (1869–1929 рр.) та за безпосередньої підтримки митрополита Андрея Шептицького (1901–1944 рр.). Реставрацію проводив

архітектор Лев Левинський (1876–1940 рр.) Саме тоді храм було увінчано центральним куполом у візантійському стилі.

Особливістю галицької парафії Різдва Христового було те, що на початку ХХ ст. її настоятель та частина прихожан належали до «москвофільського руху», досить популярного в Галичині напередодні Першої світової війни. Власне з початком війни 1914 р. австрійська влада вдалася до репресій проти «москвофілів», через що галицького пароха та понад 100 галичан вивезли до табору в м. Талергоф. На честь тих галичан, що не повернулися із заслання 1929 р. навпроти церкви Різдва Христового було встановлено пам'ятний знак.

У часи Першої та Другої світових воєн храм не зазнав суттєвих пошкоджень. За радянської влади в церкві проводилися богослужіння під зверхністю РПЦ, а в січні 1990 р. у храмі відбувся собор галицького православного духовенства, який прийняв рішення про вихід зі складу РПЦ і утворення УАПЦ. Із лютого 1990 р. церкву Різдва Христового повернуто під юрисдикцію УГКЦ. Тепер це головний храм Галицького деканату УГКЦ.

Дослідженнями храму займалися відомі вчені Антін Петрушевич, Йосип Пеленський (1879–1957 рр.), Іван Могитич (1933–2006 рр.), Юрій Лукомський та Василь Петрик. Розміри фундаментів сучасної церкви становлять 16,4 на 28,5 м. у вигляді трьохапсидної однокупольної базиліки, товщина стін близько 1,55 м. Ймовірно на місці теперішньої церкви у XII–XIII ст. існував однойменний дерев'яний храм.

Біля стін святині репрезентована історична реконструкція Княжого Галича XII–XIII ст. (за Ю. Лукомським та В. Петриком).

Маршрут № 4. ГАЛИЦЬКИЙ СТАРОСТИНСЬКИЙ ЗАМОК

Локалізація: м. Галич, Галицька ТГ, Івано-Франківська обл., Україна.

Об'єкт: Національний заповідник «Давній Галич», пам'ятка історії та архітектури національного значення XIV–XVIII ст.

Тип: пішохідний.

Тривалість: дві академічні години.

Рекомендований період: тепла пора року (весна – осінь).

Вікові категорії дітей-екскурсантів: 5–8 класи.

Мета: навчальна – продовжити формування історичного світогляду учнів, розширити та поглибити знання школярів з давньої та середньовічної історії України й Прикарпаття, закріпити засвоєні раніше знання; виховна – сприяти вихованню у дітей патріотизму, почуття національної гідності та громадянської відповідальності, любові до історії рідного краю, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, естетичної культури та поведінки; розвиваюча - формувати навички організації безпечного, цікавого та комфортного дозвілля, моделі емпіричного підходу у вивченні та дослідженні історії.

Хід екскурсії

Оборонні споруди на Галич–Горі (Замковій горі) прослідковуються археологічно, ще з XI–VII ст. до н.е., де проживали носії гава-голіградської культури (фракійського гальштату).

Ранньосередньовічна доба представлена залишками дерев'яних клітей й валових укріплень. Очевидно, вже у XII ст. на Замковій горі існував оборонний двір, адже ігнорування такої вигідної важкодоступної місцевості в Середньовіччі виглядає абсолютно недоречним.

Цілком ймовірно, що тут в першій третині XIII ст. розташовувалася резиденція одного з найбільш впливових й найбагатших людей Галицької землі – боярина Судислава (? – після 1234 рр.) (за Л. Чачковським та Я. Хмілевським). Під 1230 р. літопис говорить про штурм князем Данилом Романовичем (1201–1264 рр.) оборонного двору (замку) Судислава, де зберігалась провізія і зброя, призначена мабуть для облоги. Більшість дослідників погоджуються, що боярський замок дійсно міг знаходитися на Галич–Горі.

Побудову Галицького замку, руїни якого дійшли до наших днів, вчені відносять до другої половини XIV ст. Після включення колишніх володінь

династії Романовичів до складу Великого князівства Литовського, Польського та Угорського королівств у Галичі виник новий політично-адміністративний центр біля підніжжя Замкової гори. Натомість на давньому княжому граді залишився митрополичий осідок на чолі з вищим духовництвом – крилосом (сучасне с. Крилос, Галицького ТГ, Івано-Франківської обл.).

Спорудження потужного, очевидно дерев'яного замку, було здійснено за польського короля Казимира III (1310–1370 рр.). Від королівського імені галицькою твердинею управляли спочатку воєводи, а згодом старости. 1387 р. Галицький замок на чолі з воєводою Бенедиктом витримав облогу польсько-литовських військ і був зданий захисниками тільки шляхом вигідного для них компромісу. Неодноразово фортецю відвідували польські королі Владислав II Ягайло (1362–1434 рр.) – 1395, 1410, 1423 та 1427 рр. й Казимир IV Ягеллончик (1427–1492 рр.) – 1448 і 1465 рр., Ян Ольбрахт (1459–1501 рр.) – 1497 р. та ін.

У першій третині XV ст. замок короткочасно належав молдовському господарю Іллі (1409–1448 рр.). Серед найбільш відомих галицьких старост, власників твердині варто виділити – Бенька з Жабокрук, Михайла Мужила з Бучача, Станіслава з Ходча, Миколая Синявського, Миколая Струся, Станіслава та Андрія Потоцьких.

Упродовж XV–XVI ст. поступово дерев'яний замок перебудовувався у кам'яний. Часто будівельним матеріалом були руїни середньовічних кам'яних церков Галича. Однак, остаточної форми, з якої власне перетворився у руїни, замок набув після реконструкцій 1627 та 1658 рр. Остання здійснена за планом відомого французького архітектора Франсуа Корассіні. Тоді замок було розділено на верхній та нижній, зведено клешнеподібний бастион, що суттєво укріпило твердиню з північної сторони.

Загалом Старостинський замок мав дві брами; судову, шляхетську та губернаторську вежі, старостинський палац й каплицю Св. Катерини. Тут

відбувалося судочинство, певний час збирався сеймик, зберігався архів актів гродських і земських.

Попри численні штурми та облоги впродовж XIV–XVII ст. замок на Галич-Горі був захоплений і зруйнований тільки 1676 р. військами османського полководця Ібрагіма-Паші прозваного Шайтаном. Практично після падіння Галицького замку 1676 р., місто остаточно втратило позицію регіональної столиці на користь новозаснованого неподалік Станиславова (тепер м. Івано-Франківськ).

Вже на кінець XVIII ст. твердиня перебувала у руїнах, а її поетапна відбудова розпочалася 2001 р. На сьогоднішній день реконструйовано Шляхетську вежу та частину муру з галереєю, що веде до стін каплиці Св. Катерини.

РОЗДІЛ 3. Дидактичні завдання

Підсумковим етапом проведених навчальних екскурсій може бути ряд дидактичних завдань проведених у формі квесту, розважально-інтелектуальної гри, або ж дистанційної практичної роботи з історії. Нижче наведені три варіанти проведення підсумку засвоєних під час мандрівки знань та вмінь.

Перший з них рекомендується для проведення у ході самої екскурсії, оскільки передбачає використання Замкової гори в м. Галич, як основного майданчика. Квест-гра «У пошуках скарбів короля Данила», покликана зацікавити дітей історією та культурою не тільки Галича, але й України загалом. Апробація гри відбулась під час проведення фестивалю історичної реконструкції «Галицьке лицарство», у вересні 2019 р.

Другий рекомендується проводити в класі, або ж після екскурсії на відпочинку. Він не потребує особливих умов, окрім роздаткових матеріалів, проходить у формі звичної інтелектуальної командної гри. Апробація відбулась у телеграмі «Ігри інтелекту» ОТБ Галичина у сезоні 2018 р.

Третій варіант рекомендується проводити у дистанційній формі практичної роботи з історії. Учні зобов'язані переглянути п'ять коротких відео-лекцій з основних історичних об'єктів Галича, та виконати тестування створене у Google-формі. Апробований під час курсів підвищення вчителів суспільствознавчих дисциплін на базі Івано-Франківського обласного ІППО, за проектною темою «Галич – столиця української середньовічної державності», травень 2018 р. а також у ході дистанційного навчання з 5-ми класами Ліцею № 13, навесні 2019 р.

1) Квест-гра для школярів «У пошуках скарбів короля Данила»

I. Правила і короткий опис.

Квест-гра «У пошуках скарбів короля Данила» розрахована на школярів старших класів (6–11). Суть гри полягає у виконанні різноманітних завдань

на локаціях після чого команда чи команди отримують підказки про місце сховку скарбу. Участь може брати одна, або дві команди. У випадку двох команд локації 2–6 дублюються у різних місцях. Відтак, та команда котра швидше отримає всі підказки і віднайде скарб стане переможцем. Якщо команда не виконує завдання на тій чи іншій локації не отримує підказки. Кількість учасників у командах від п'яти до восьми осіб. Перед початком гри команда отримує мапу маршруту з позначеними локаціями і рухається згідно мапи. У випадку двох команд формується два маршрути з дублюванням локацій 2–6, 1-ша та 7-ма залишаються спільними. На кожній локації має працювати 2–3 особи. Для реалізації гри потрібно роздатковий матеріал, залучення педагогів (волонтерів), призи для переможців та учасників, окремо скарб короля – у вигляді солодошів.

II. Завдання:

1. Локація Галицька брама (старт, команда(и) отримують мапи маршрутів та загальну інформацію про гру)
2. Локація У книжника Тимофія (на цій локації команда(и) отримують три запитання про галицьких володарів – Ярослава «Осмомисла», Романа Мстиславовича та Данила Романовича)
 - «Був же він князь мудрий, і красномовний, і богобійний, і поважаний в усіх землях, і славен військами, – бо де була йому обида, то сам він не ходив полками своїми, а посилав їх з воєводами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедрю роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи. Чорноризький чин люблячи і честь їм воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре про них» – про якого галицького князя йдеться у літописному повідомленні? **(правильна відповідь Ярослав Володимиркович Осмомисл)**

- «По смерті ж цього великого князя, вікопомного самодержця всієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих, Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців» – про якого князя йдеться у літописному повідомленні? (**правильна відповідь – Роман Мстиславович**)
- «Він, ото ж, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх. Інокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру і про возз'єднання церкви» – про якого володаря йдеться у літописному повідомленні? (**правильна відповідь – король Данило Романович**)

Після виконання завдання команда отримує першу підказку: **Де замок височіє над Дністром**

3. Локація Княже стрільбище (на цій локації кожен учасник команди отримує по дві стріли, після чого повинен потрапити у мішень. Завдання вважається виконаним, якщо не менше половини пострілів влучили у мішень)

Після виконання завдання команда отримує другу підказку: **Каплиця у розвалинах лежить.**

4. Локація Галицькі Скоморохи (на цій локації команда(и) обирає одного скомороха, який виконуватиме роль німого актора, як у грі «Показуха». Визначений учасник отримує від галицьких скоморохів 5 слів, котрі повинен показати перед командою не промовляючи ні слова (промовляти слово губами теж забороняється). На кожне слово 2 хв.

часу. Завдання вважається виконаним, якщо скоморох відгадав три з п'яти слів.

- **Галка (символ Галича)**
- **Дністер (річка, що протікає у Галичі)**
- **Боярин (представник галицької знаті)**
- **Сіль (головний промисел Галицької землі у Середньовіччі)**
- **Корона (церемоніальний вінець монархів)**

Після виконання завдання команда отримує третю підказку: **Там біля неї хранитель замку проживає.**

5. Локація Мелодії співця Митуси (на цій локації команда(и) заслуховує перші музичні акорди мелодій традиційних українських пісень, далі 45 сек. на роздуми повтор мелодії і відповідь. Співець награв п'ять мелодій. Завдання вважається виконаним, якщо команда відгадала три з п'яти мелодій.

- **Червона рута (Володимир Івасюк)**
- **Ти ж мене підманула (українська народна пісня)**
- **Мам (гурт «Скрябін»)**
- **Все буде добре (гурт «Океан Ельзи»)**
- **Ще не вмерла України (Павло Чубинський, Михайло Вербицький)**

Після виконання завдання команда отримує четверту підказку: **Звідти на північ у напрямку міста Лева, є сходи короля.**

6. Локація У скульптора Авдія (на цій локації скульптор Авдій демонструє команді(ам) п'ять портретів історичних діячів пов'язаних з історією Галича. 1 хв. на роздуми і відповідь). Завдання вважається виконаним, якщо команда відгадала три з п'яти портретів.

- **Ярослав Володимирович Осмомисл**

- **Данило Романович**
- **Семен Височан**
- **Дмитро Вітовський**
- **Кардинал Любомир Гузар**

Після виконання завдання команда отримує п'яту і останню підказку:
Пройшовши королівський шлях там при мурах фортечних – скарб на Вас чекає!

7. Локація Старостинська вежа (фініш, команда(и) завдяки отриманим підказкам знаходять місце, де захований скарб короля Данила)

Повний текст підказки: Де замок височіє над Дністром. Каплиця у розвалинах лежить. Там біля неї хранитель замку проживає. Звідти на північ у напрямку міста Лева, є сходи короля. Пройшовши королівський шлях там при мурах фортечних – скарб на Вас чекає!

2) Розважально-інтелектуальна гра для школярів «ЩО? ДЕ? КОЛИ?» (Присвячена історії Галича)

I. Короткий опис та правила гри. Діти розміщуються за столом і діляться на дві (три) команди до восьми (десяти) учасників та обирають командира (капітана) команди. На столі розміщено 12 конвертів з питаннями. На початку кожного туру будемо запускати дзигу. На який конверт покаже стрілка дзиги на питання того конверту ми будемо відповідати. Хто буде давати відповідь вирішує командир команди. На кожне питання дається час для обговорення – одна хвилина. На столі ще є питання бліц. Це значить що команда за одну хвилину має дати відповідь на три питання (по 20 с. на кожне питання) тоді команда отримує один бал. Якщо хоча б на одне питання команда не дасть відповідь бал їй не зараховується.

Ще є питання супербліц – умови такі ж як і у бліц але обмірковує і дає відповідь лише один учасник з команди.

II. Пропонований перелік питань

1. Що означає старослов'янське слово «крилос», і як воно стосується сучасної назви села Крилос Галицької ТГ Івано-Франківської області? (від грецького клірос – духівництво, назва осідку білого духівництва).
2. З яким кочовим народом IX–X ст. століть пов'язана перша письмова згадка про Галич від 898 р.? (літописні угри, мадяри, угорці).
3. Який птах вважається символом м. Галич? (чорна галка).
4. Хто з український військово-політичних діячів у червні 1915 р. підняв над галицькою ратушою синьо-жовтий прапор (Дмитро Вітовський).
5. Пам'ятник якому видатному діячу української історії стоїть на центральній площі сучасного Галича? (король Данило Романович).
6. Яка довжина залізного австрійського мосту через р. Дністер у м. Галич? (312 м. допускається похибка у 10 м.).
7. У якому сучасному населеному пункті Галицької ТГ був центр середньовічного Галича? (с. Крилос).
8. Чому основна вежа Галицького замку XIV–XVIII ст. називається «Старостинською»? (Резиденція галицьких старостів, намісників короля в Галицькій землі).
9. Як звали відомого українського археолога, що у 1936–1937 роках віднайшов фундаменти Успенського собору XII ст.? (Ярослав Пастернак).
10. Як називається одна з громад Галича, що за віровизнанням належить до юдаїзму, а за етнічним походженням є тюрками? (Караїми).
11. Назвіть єдиний вцілілий храм з кінця XII ст. на території Івано-Франківської області? (Св. Пантелеймона с. Шевченкове, Галицька ТГ, Івано-Франківська область).
12. Якого галицького князя вважають найуспішнішим правителем за всю історію Галича? (Ярослав Володимирович Осмомисл).
13. Згідно архітектурно-археологічних досліджень Успенський собор княжого Галича вважається третім за розмірами на теренах всієї Русі. Яким двом храмам поступалась галицька катедра? (Софія Київська та Десятинна церква).
14. Тлінні останки якого князя виявив Ярослав Пастернак під час досліджень Успенського собору 1937 р.? (Ярослава Володимировича Осмомисла).

15. Як доля колишнього предстоятеля УГКЦ – блаженнішого Любомира Гузара пов'язана з м. Галич? (Його дідусь Лев Гузар був місцевим нотаріусом, з Галича походила родина Гузарів).
16. Який український гетьман 1721 р. проїжджаючи через Галич залишив опис місцевого монастиря Св. пророка Іллі ? (Пилип Орлик).
17. Назвіть автора і назву історичного роману в якому проілюстрована історія Галича? (Степан Пушик, «Галицька брама»).
18. На честь якого католицького святого було пересвячено галицьку церкву Св. Пантелеймона в середині XIV ст. (Св. Станіслава).
19. Під 1213 р. літописець записав наступні слова: «Ти уже княже на Галичиній могилі посидів, а значить у Галичі княжив», що символізувало «сидіння князя на Галичиній могилі»? (Дохристиянську традицію інтронізації на могилі засновника міста).
20. Хто з отців-засновників Манявського Скиту був родом із Галича? (Феодосій Манявський).
21. Столицею якої держави був Галич у XIII ст.? (Галицько-Волинське князівство/держави Ростиславовичів та Романовичів).
22. Як називається цілюще джерело в с. Крилос, яке за легендою оздоровило хворого на сліпоту? («Францискові очі», «Францішкові джерела»).
23. Хто з українських церковних діячів виступив меценатом археологічних розкопок Ярослава Пастернака у с. Крилос (митрополит Андрей Шептицький).
24. При дворі якого галицького князя перебував майбутній візантійський імператор Андронік Комнін (Ярослав Володимирович Осмомисл)?
25. Який галицький князь названий у «Слові о полку Ігоревім» «Осмомислом» і що означає це прізвисько? (Ярослав Володимирович, «вісім умів»).
26. Який галицький князь, згідно літопису, переступивши хресне цілування раптово помер після відмови дотримати клятву? (Володимирко Володаревич).
27. Яким експортом славився Галич і Галицька земля у Середньовіччі, деякі вчені вважають що від грецької назви цього товару походить назва Галича? (сіль).
28. Скільки храмів XII–XIII ст. локалізували археологи під час досліджень XIX–XXI ст.? (біля 15, допускається похибка у п'ять одиниць).

29. Якому відомому дослідникові Галича належать слова: «Ярослав відкрив Ярослава» і про відкриття якого Ярослава йшла мова (Ярослав Пастернак про Ярослава Осмомисла).

3) Практична робота. Визначні пам'ятки історії нашого краю. Княжий Галич.

Учням пропонується переглянути п'ять відеороликів, після чого виконати завдання у спеціально підготовленій Google-формі.

Поклики для перегляду відео-контенту:

- 1) <https://www.youtube.com/watch?v=jQ0zZ6Ldqsw>
- 2) <https://www.youtube.com/watch?v=vdGV2imUGFQ>
- 3) <https://www.youtube.com/watch?v=PvGurv5Db78>
- 4) <https://www.youtube.com/watch?v=6u2IIUXhjbq>
- 5) <https://www.youtube.com/watch?v=vqrGs69EaNE>

Покликання для виконання завдання практичної роботи у Google-формі
https://docs.google.com/forms/d/1d5NgHfRw_Kqgf-KqZ51GMQ6pP059glrbckBdPjsGiU/edit

Пропонований варіант завдань:

1. У якому році вперше у письмових джерелах згадано Галич?
 - 898 р.
 - 1141 р.
 - 1187 р.
 - 1205 р.
2. Що означає прізвище галицького князя Ярослава Володимирковича – Осмомисл?
3. Хто приєднав об'єднав Волинь і Галичину, став київським князем, утворивши могутню державу, відому в літературі, як Галицько-Волинську?
4. Чи дійсно Данило Романович був королем Русі?
5. Яка форма правління була найбільш поширеною в добу Середньовіччя?

Висновки

Експерсії мають велике навчально-виховне значення, без проведення котрих вивчення історичного матеріалу набуває одноманітного характеру.

Позакласні заходи у формі експерсійної мандрівки цінні тим, що на відміну від уроків у класі учні можуть сприймати предмети старовини безпосередньо різними органами чуттів. Діти бачать об'єкти, спостерігають взаємозв'язок експонатів і епох. Це дає можливість сформуваати уявлення про історію як єдине ціле, в якому всі елементи перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи чіткий хронологічний ланцюг. Разом з цим учні можуть розглядати експонати чи пам'ятки архітектури більш конкретно. Експерсії розширюють кругозір учнів, розвивають спостережливість, уміння бачити те, що раніше відбувалося поза їх увагою.

На уроках-експерсіях учні безпосередньо вивчають побут, культуру, видатних особистостей та історичні події, але тут вони бачать їх у природній обстановці, тоді як у класі такі об'єкти ізолюються один від одного. Отже урок-експерсія надає можливість кожному з учнів ознайомитися з історичними пам'ятками особисто.

Експерсії Національного заповідника «Давній Галич» допомагають учням відчутти колорит епохи Середньовіччя, дух княжої старовини, спробувати себе у ролі дослідників. Експерсійні маршрути і тематико-експозиційні плани музеїв конкретизує програмний матеріал, насамперед для учнів 7 класів з розділу Галицько-Волинська держава – Королівство Русь. Проведення експерсій та виконання різноманітних дидактичних завдань активізує інтерес учнів до вивчення історії свого краю, розвиває спостережливість, а також активізує їхню навчально-пізнавальну діяльність.

Список використаних джерел

1. Баханов К. О. Методичний посібник з історії України. 7 клас. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. Київ : Генеза, 2001. 296 с.: іл.
2. Васильків І. Д., Островський В. В., Паршин І. Л., Букавин І. Я. Всесвітня історія : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2020. 176 с. : іл.
3. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та в позакласній роботі [електронний ресурс] – Режим доступу : // buchach-ruo.edukit.te.ua/Files/downloads
4. Жолоб Г., Коваль І., Стасюк А. Ярослав Пастернак – дослідник Галицької Трої // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ ; Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Випуск 2. 288 с.
5. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» затверджена Наказом Міністерства освіти і науки від 02.10.2014 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>
6. Каленюк І. Використання матеріалів музеїв у практиці викладання історії в школі. [Електронний ресурс] – Режим доступу : // http://volyn-museum.com.ua/publ/kivercivskij_rajonnij_kraeznavchij_muzej/vikoristannja_materialiv_muzejiv_u_praktici_vikladannja_istoriji_v_shkoli/25-1-0-157
7. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ : Плай, 1998. 347 с.
8. Стасюк А. Галич періоду Магдебурзького права (XIV–XVIII ст.) // Атлас українських історичних міст. Т. 2. Галич / За наук. ред. М. Капралю. Львів, 2018. С. 9–18.
9. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 328 с.

- 10.Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в школі // Історія в школах України. 2002. № 1. С. 33–37.
- 11.Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича. Київ : «Мистецтво», 1997. 224 с.
- 12.Шеремет М. О. Краєзнавчий матеріал на уроках історії України // Історія в школі. 2001. № 11–12. С. 55–58.
- 13.Шимон Ю. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України // Історія України. 2011. № 10. С. 9–12.
- 14.Шрамченко О. Краєзнавство як складова змісту шкільної історичної освіти України // Історія в школі. 2012. № 31. С. 7–10.
- 15.Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во ХНАДУ, 2017. 324 с.